

Олег ГУЦУЛЯК

ЧЕРВОНА РУСЬ І БІЛА ХОРВАТІЯ

Щодо поняття Галичини як «Червона Русь», то вважаємо, що це визначення західних територій, заселених русичами, виникло на основі переосмислення в книжній культурі Русі назви «земля Червенських городів», оскільки, начебто, центром її було місто Червен, проте його локалізація досі невідома (Я. Пастернак ототожнив його з с. Чермном на Грубешівщині, а Л. Леже — з с. Червоного-родом Заліщицького р-ну Тернопільщини¹). Відбулося, можливо, це за аналогією з осмисленням дубровницько-чорногорської Хорватії як *Srvena Hrvatska* (*Croatia Rubea*), перша згадка якої датується XII ст.², у той час як визначення «Червона Русь» (*Russia Rubra* > *Rus Szerwona*) фіксується вперше польськими джерелами в XV ст. З причини, що у просторовому кодї червоному кольору відповідає поріг будинку, ворота, берег ріки, гора, камінь³, то, можливо, термін «червенська земля» переосмислився на означення і як порубіжної території Русі, і як з причини наявності у духовній культурі слов'ян комбінації кольорів — тріадної (червоне або жовте — біле — чорне або синє) або діадної (біле — червоне або чорне) — що є універсальним знаком людської культури і має нейролінгвістичну основу⁴.

Анонім Баварський у своєму «Описі городів і племен на північ від Дунаю» (IX ст.) говорить про Придністров'я як землю зеруянів (*zeruani*), «*quod tantum est regnum, ut ex eo cunotae gentes Sclauorum exortae sint originalem sicut affirmant, ducent*», що це «*descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*». Цю пізнішу *terra de Zervino* Й. Маркварт ототожнив із землею Червенських городів⁵.

У 993 р., коли земля Галичини — «Великої Білої нехрещеної Хорватії» (як її називає візантійський імператор Константин Багрянородний; у творі Орозія — *Horiti*, а у Захарія Ретора — *Hrwts*, у сагах — *Krowataland*)⁶, вдруге опинилася під юрисдикцією Русі, без сумніву, в умовах християнізації значимість Галичиної могили як пов'язаної з язичницькою традицією сакралізації влади у бі-

лих хорватів була проігнорована новою владою. Форпости встановлено в Перемишлі, Звенигороді та Теребовлі, тим самим на зміну міським общинам, що базувалися ще на родових взаємостосунках («...У часи ж родового ладу розуміння краю було чітким — це територія роду, тобто жителів декількох поселень, не тільки з спільним походженням, а й однією водою. Таким чином, край означає найдавнішу територію роду до річки. Роди мали свої краї, які разом називалися країна чи країна»⁷), прийшли територіальні міські общини, впливаючі й на формування округ довкола них (т.зв. «перенесення міст»). Цьому сприяло, окрім всього, право феодалної монополії на помол борошна та випікання хліба (від податку на це були звільнені тільки ремісники, які мешкали у городищах).

Хоча, без сумніву, сам топос Галичиної могили не був позбавлений уваги з боку централізованої влади. Вважається, що в землі білих хорватів встановлено було владу київського посадника варязького походження (сканд. *sturman* — «великий муж»^{*}). Вірогідно, що спільно з варягом-намісником була й група варягів-найманців, автентична скандинавська назва яких *thingalith* (ЮingaliЮ «тінгу/віча люди/військо»)⁸. Це були вже руські дружинники скандинавського походження, їх побут та обрядовість зазнали змін під впливом слов'янських традицій. Їх поховання, наприклад, у т.зв. гніздовських курганах (біля княжо-дружинного городища Смоленська) настільки близькі до місцевих, що без етнічно визначених речей неможливо встановити, хто похований під насипом — слов'янин чи варяг⁹.

Саме з цим намісником-варягом пов'язують виявлене в Галичиній могилі поховання (вірніше, кенотаф) кінця X ст., відкрите в 1991–1992 рр. Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією АН України та івано-Франківського красзнавчого музею під керівництвом В. Барана та Б. Томенчука. Поховання було орієнтоване за віссю північ-південь, містилося в центральній частині кургану на глибині 2 м від сучасної поверхні. Тут наявний саме в якості труни однодеревний човен-довбанка, борти якого щільно прилягали до стінок ями, а серед інвентаря — варязький меч-скрамасакс (35,5 см), три пласкообушні з щекавицями бойові сокири, наконечник дротика (37 см), наконечники черешкових стріл, рештки позолоченого щита (42,6 см) та залізне тесло. Увесь човен зверху було покрито тканиною з вплетеними позолоченими нитками, відбитки якої простежувалися на більшості знайдених залізних предметів¹⁰. Щоправда, вважається, що саме поховання лежало трохи вище у носовій частині човна, в позолоченій парчі, в урні трупоспалення, але, очевидно, потрапило під лопати російських солдатів, які вирили в 1915 р. на Га-

личиній могилі два бліндажі¹¹. Поховання у часі співпадає з розквітом у Галичі докиєворуського поселення VIII-X ст. та знахідками на території Крилосу скарбу куфичних монет, датованих другою половиною X ст., що свідчить про напрямок торговельного шляху через Галич.

Відомий аналогічний варязький кенотаф (gǫtva; дв. — англ. *geatwe* «зброя, спорядження») — т.зв. Південний курган в датському Еллінзі, споруджений християнізатором Данії конунгом Гаральдом Синьозубим в 960 р. на знак своїх славетних діянь (діаметр — 77 м, висота — 11 м з дерну та болотного торфу), про що свідчить і великий рунічний камінь, поставлений з цими ж цілями. Самого ж Гаральда, згідно з Адамом Бременським, було поховано в церкві в Роскільді, в той час як його батьки — конунг Горм і королева Тюра — реально поховані в сусідньому кургані¹². Також X ст. датується поява в Києві поряд з пануванням могил з кремацією монументальних поховальних курганів військових вождів з багатим інвентарем.

Також дещо раніше датується найбільший скандинавський курган-«кенотаф» — т.зв. «Ракнехауген» (VI ст.), поперечник якого — 100 м, висота — 15 м. Перш ніж його насипали, будівничі звели споруду з колод. Для цього вони вирубали великий сосновий ліс, а дослідження річних кілець, використаних при цьому дерев, показали, що всі вони були зрубані протягом року. Для зведення кургану були застосовані й земляні роботи (насипано 80 тис. кубометрів землі), для яких залучено приблизно 500 чоловік, тобто чоловіче населення обширного регіону. Поховання у кургані не виявилось, він був монументом, щоб увічнити пам'ять вождя (*hersir*). Передання розповідають, що в той час у південно-східній Норвегії та шведському Уппланді (де наявний аналогічний курган Оттара) правила династія Інґлінґів, оспівана у сагах¹³.

Окрім того, вихідці із Середнього Подніпров'я на Придністров'ї хоронилися, на відміну від місцевого населення, у підкурганних похованнях, в яких стінки могильних ям викладені деревом (т.зв. «зрубні гробниці» в Судовій Вишні та Пліснеська) і саме з ними пов'язують представників тих військових контингентів та членів їхніх сімей¹⁴, які почали переселятися на землі білих хорватів після першого походу в 981 р. Володимира Великого до Червенських городів та наступного в 993 р. придушення ним же їхніх сепаратистських настроїв¹⁵. Вважається, що в Галичі дана великокиївська залога розмістилася в окремому від місцевого населення городищі (тепер — урочище Штепанівка)¹⁶.

Але в сенсі кенотафа на Галичиній могилі є цікавим виявлені в 1882 р. Теодором Земенцьким (1845–1916)** два поховання

у літописному Плісенську — якраз на місці волюку із басейну Західного Бугу в басейн Дністра (дещо на північ від нього — літописний Лучеськ/Луцьк) — чоловіків із жінками, а з супутнього інвентаря — варязький та германський мечі X ст., залізна бойова сокира, ножі, кам'яні бруски^{***}, на грудях у похованих були срібні хрести, на руках — срібний браслет та золоті і срібні перстні, а в роті — золота бляшка. Під час розкопок Я. Пастернаком Плісенського дитинця в 1940 р. було знайдено цікавий мистецький артефакт: «...це кістяна дощинка, розміру 65x27 мм завбільшки й 3 мм завтовшки, з плоскорізьбою з одного боку. Вона зображує лицаря XI-XII ст. в кольчусі, з шоломом на голові, що звернений вправо стоїть за схематично зображеним оборонним муром біля вхідної брами. Ліва рука в нього сперта на круглий, зверху косо смужкований щит, а права піднесена вгору до висоти лица й похилена трохи вперед (молитовний рух). Це ліва половина дверцят кістяного нагрудного складення-триптиху, з останками бронзових чопиків-бігунів згори й знизу ліворуч та з подовжним заглибленням на обороті праворуч, яке мало звеху примикати праву половину дверцят. Сьогодні цей плісенський лицар, як нам відомо, не має собі пари серед пам'яток образотворчого мистецтва княжої доби на Україні»¹⁷. Ілюструючи знахідку, археолог дає поряд для порівняння подібне різьблене зображення на кістяній ручці з м. Галле (на р. Ельба) в Німеччині. Знайдена плісенська кераміка виявляє аналогії з керамікою IX-X ст. на території західнослов'янського племені вільців (на р. Гавелі) та на півострові Вагрія (між містами Кілем та Любеком, населеному укранами). Як вважає Я. Пастернак, засновниками Плісенського городища були «шведські (?) варяги», які привели із собою і західнослов'янських ремісників¹⁸.

Дивним, проте, є твердження про не-князівське правління в Галичині за часів Володимира, адже на княжіння у Волині Володимир садить своїх синів Позвізда та Всеволода. Більш вірогідніше, що саме в 981 р., на часі першого захоплення Володимиром Червенських городів, у Галичі було посаджено сина Володимира Ізяслава (пом. 1001 р.), брата Всеволода, матір'ю яких була полоцька княжна Рогнеда, представниця відмінної від Рюриковичів варязької династії (найвірогідніше «датської», «чорних русів»). Той факт, що літописні редакції (остаточно склалися на 1118 р.) висловлюють позицію саме лінії Ярославичів, не є дивним, що вони ігнорували та замовчували претензії іншої лінії нащадків Володимира Святославича — Ізяславичів, єдиної, яка не припинилася і яка, зрештою, злилася з лінією Ярославичів через шлюб її представниці з Олександром Невським.

Але свідчення наявні в інших джерелах. Зокрема, у т.зв. «лживій» («казковій») «Сазі про Хервьор», де описувані події навмисно пересені в епічне минуле — в часи вищезгаданих «трейдготів»/«рейзготів», що діяли десь у Східній Європі у таємничому «Рейзготаланді», але не тотожні власне історичним германським готам, і, як зауважує Г.С.Лебедев, «... багато в чому настільки ж загадкові, як і «росомони», що увійшли у готські передання (контаміновані, з одного боку, зі скандінавськими піснями «Едди», а з другого боку — зі слов'янською легендою про братів-засновників Києва»¹⁹.

Ім'я героїні саги Хервьор чітко етимологізується: норв. *hǫrverk* «спустошення» > слов. *hrvat — «Хорватія, пустош, цілина, колонізована земля» (пор.: норв. *shgre* «слякоть, бруд, болото, топь» > слов. «српи» — «самоназва сербів» як першопоселенців у Паннонії — фрак. «країна болот», фрак. *rapī*, прус. *rapnean* «болото», гот. *fan* «намул»; укр. «багно» — «болото, топь» < «торф'яне болото» < «місцевість, звільнена від рослинності та дерев внаслідок розкладеного багаття»; напрошується зауваження О.М.Труباحова, що прабатьківщина слов'ян на Середньому Дунаї пов'язана з «болотом»: озеро Балатон і місто Блатънъ градъ біля Мало-го Балатона, а також пор. слов. «болото» з фракійською глосою *palā* «болото, трясовина», алб. *baltë* «бруд», латин. *palus* «озеро» і тим, про що, згадуючи слов'ян, іронізує (!) Йордан: «У них болота і ліси замість міст»; окрім того, власне незрозумілого походження давньо-грецьке «варвар» (*barbaros*) може мати задовільне пояснення саме як жителя подунайської Іллірії: іллір. *barbis* «болото» (у топонімі *Metubarbis* «Міжболоття», якому тотожні санскр. *barburam* «вода», грец. *borboros* «слиз», албан. *berrak* «болотистий ґрунт»).

У спробах прив'язки подій, описаних у сазі про Хервьор, слід керуватися зауваженням Б.О.Тимощука: «... цінність народних легенд полягає в тому, що вони, як правило, вірно вказують археологам на місцезнаходження тієї чи іншої історичної пам'ятки. Особливо це стосується історичних легенд, де, поряд з фантастикою, домислами, розповідається про дійсні історичні факти чи події. Окремі топонімічні назви, що зустрічаються у легендах, також допомагають досліднику вести свої пошуки у потрібному напрямку...»²⁰.

Хервьор ми співставляємо зі слов'янським переказом про поховання таємничої жінки з коштовностями на кургані Баба в північно-східному урочищі Толока в буковинських Добринівцях Заставнівського району (там же, з 1230 р. згадується знаменитий літописний Василів), що на західних схилах Хотинської височини. Окрім

городища (кінець VIII-X ст.), тут були неукріплені селища та святилище у Ржавинському лісі в урочищі Хрінова.

Останні припущення, звісно, мають суто гіпотетичний характер, але, проте, ними цілком задовільно пояснюються колізії ранньої історії Південно-Західної Русі.

ПРИМІТКИ

* Дочкою шведського стурмана Скоглар-Гості була Сігрід Сторрада («Чеслолюбна»; кін. X — поч. XI ст.), яку вважають дружиною шведського конунга Ейріка Переможця і датського конунга Свена Вилобородого («Eyrbyggia saga») і з нею пов'язано ряд фольклорних мотивів. Проте за іншими джерелами вона — слов'янка, і ототожнюється із дочкою (чи сестрою) польського короля Мешка Свентославою. Проте у джерелах дочка Мешко і жінка Свена не названа на ім'я і не говориться про її перший шлюб із шведським королем («Історія короля Кнута»; Титмар Мерзебургський, «Хроніки», VII,39; Адам Бременський, II,39, l 24; Саксон Граматик, «Діяння датчан», VI,5; VIII,1). У сагах також наявні дані про першу дружину Свена, до Сігрід, — слов'янку Гуннхільд, пізніше вигнану ним. Тому з дочкою Мешко I ототожнюється Гуннхільд, а не Сігрід.

** Цікаво, що в 1883 р. на запрошення графа В. Дідушицького Т. Земенцький проводив археологічне дослідження Галичиної могили.

*** Вірогідно, що даний ритуал і набір інвентаря йде ще від пшеворських поховань воїнів, де наявний аналогічний інвентар (зокрема. Поховання на Говей Горі в Звенигороді).

1. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних археологічних та лінгвістичних дослідження // Записки наукового Товариства ім. Шевченка: Том 189. — Нью-Йорк — Торонто — Париж — Мюнхен, 1976. — С. 21.

2. Zhupanich N. Znachenje barvnog atributa u imenu «crvena Hrvatska» // Ethnolog. — 1937. — Т.Х-ХІ. — S.355 – 376.

3. Раденкович Л. Символика цвета в славянских заговорах / Перев. с сербохорв. // Славянский и балканский фольклор: Реконструкция древней славянской духовной культуры: Источники и методы / Отв.ред. Н.И.Толстой. — М.: Наука, 1989. — С. 131.

4. Раденкович Л. Символика цвета в славянских заговорах / Перев. с сербохорв. // Славянский и балканский фольклор: Реконструкция древней славянской духовной культуры: Источники и методы / Отв.ред. Н.И.Толстой. — М.: Наука, 1989. — С. 141.

5. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних археологічних та лінгвістичних дослідження // Записки наукового Товариства ім. Шевченка: Том 189. — Нью-Йорк — Торонто — Париж — Мюнхен, 1976. — С. 20 – 21.

6. Константин Багрянородный. Об управлении Империей. — М., 1989. — С. 135, 141.

7. Копцюх Б. Локалізація племінних союзів на території Прикарпаття. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. — С. 121.

8. Славяне и скандинавы / Пер. с нем. Общ. ред. Е. А. Мельниковой. — М.: Прогресс, 1986. — С. 265.

9. Мельникова Е.И., Петрухин В.Я. Послесловие // Ловмянський Х. Русь и норманны / Пер. с польск. — М.: Прогресс, 1985. — С. 237.

10. Баран В., Томенчук Б. Що таїть «Галичина могила»? // Літопис Червоної калини. — 1994. — № 1–3. — С. 16–19; Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць. — Київ-Галич: Давній Галич, 1996. — С. 10–17; Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: У 4-х тт. / Гол.ред. та керіvn. Проекту С. Павлюк. — Львів: Ін-ст народознавства НАНУ, 1999. — Т. 1. Археологія та антропологія. — С. 355–356.

11. Дідух В. Драма навколо Галичиної могили // Західний кур'єр. — 1996. — 18 жовтн.

12. Славяне и скандинавы / Пер. с нем. Общ.ред. Е.А.Мельниковой. — М.: Прогресс, 1986. — С. 135–136.

13. Гуревич А.Я. Избранные труды. — М. — СПб.: 1999. —Т. 1. Древние германцы. Викинги. — с. 85–102.

14. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: У 4-х тт. / Гол.ред. та керіvn. Проекту С. Павлюк. — Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1999. — Т. 1. Археологія та антропологія. — С. 355.

15. Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI міжнародному конгресі слов'янської археології. — К., 1996. — С. 111–113.

16. Томенчук Б. Давній Галич в історії церкви (XII — поч. XVII ст.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Івано-Франківськ: Плай, 2000. — Вип.ІІІ. — С. 4.

17. Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // С. 144–145.

18. Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // С. 147–148.

19. Лебедев Г.С. Русь и чужд, варяги и готы (итоги и перспективы историко-археологического изучения славяно-скандинавских отношений в I тыс. н.э. // Славяно-русские древности: Вып. 1. Историко-археологическое изучение Древней Руси: итоги и основные проблемы. — Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. — С. 93–94.

20. Тимошук Б.О. Зустріч з легендою. — Ужгород: Карпати, 1974. — С. 23.

м. Івано-Франківськ